

اعظم نظری

دانش آموخته‌ی کارشناسی ارشد فقه و مبانی حقوق دانشگاه آزاد اسلامی مشهد

بررسی فقهی نسب کودک پدیدآمده از تلقیح مصنوعی

چکیده

در جهان امروز با پیشرفت دانش پزشکی، بسیاری از زوج‌های نابارور، مشکل خود را با استفاده از روش‌های نوین باروری مانند تلقیح مصنوعی برطرف می‌کنند. روش‌های تلقیح مصنوعی شامل لقاح داخل رحمی، لقاح خارج رحمی، اهدای جنین، اهدای گامت و رحم جایگزین است. در این میان، برخی از روش‌های جدید باروری گاه به گونه‌ای است که در نسب کودکان باعث ایجاد شبهه می‌کند. از آن‌جا که "نسب" یکی از مسائل مهم در قوانین فقهی، حقوقی و اجتماعی است؛ در این مقاله تلاش می‌شود تا مسأله‌ی نسب کودکان ناشی از تلقیح مصنوعی بررسی شود.

نتیجه‌های به دست آمده نشان می‌دهد که نسب کودکان ناشی از این روش‌های باروری به صاحبان اسپرم و تخمک ملحق می‌شود. در مواردی هم که در مورد نسب کودک تلقیح مصنوعی اختلاف نظر وجود دارد، استفاده از پیوند تخمدان برای زوجه و یا پیوند بیضه برای زوج پیشنهاد می‌شود؛ زیرا پس از پیوند، عضو اهدایی به عنوان عضو اصلی بدن گیرنده محسوب می‌شود؛ بنابراین نسب کودک متولد شده از پیوند تخمدان یا پیوند بیضه، به زوج‌ها ملحق می‌شود و هیچ شک و شبهه‌ای در نسب کودک به وجود نمی‌آید.

واژگان کلیدی:

نسب، تخمک، اسپرم، تلقیح مصنوعی، رحم جایگزین

نسب

نسب به معنای قرابت و خویشاوندی می‌باشد و امری است که به واسطه‌ی انعقاد نطفه از نزدیکی شرعی زن و مرد به وجود می‌آید و از این امر، رابطه‌ی خونی بین کودک و آن دو نفر که یکی پدر و دیگری مادر باشد، به وجود می‌آورد (امامی، حسن، حقوق مدنی، ۱۵۱/۵).

در اسلام برای لزوم و اهمیت حفظ نسب قوانینی تدوین شده است از جمله؛ وجوب رعایت عده (سابق، سید، فقه السنه، ۱۶۳۱/۳) حرمت چند همسری برای زن (کرکی، علی بن الحسین، جامع المقاصد فی شرح القواعد، ۴۲۵/۱۲)، حرمت ارتباط جنسی با زنان شوهردار و... (الحلی، محمد بن الحسن بن یوسف بن المطهر، ایضاح الفوائد، ۷۱/۳).

نسب زمانی مشروع و قانونی است که نشأت گرفته از علقه‌ی زوجیت میان زن و شوهر باشد؛ یعنی رابطه‌ی قانونی و مشروعی میان آن‌ها وجود داشته باشد و در زمان انعقاد نطفه، بایستی میان زن و شوهر نکاح صحیح و قانونی اعم از نکاح دائم یا موقت برقرار باشد. از نظر فقهای امامیه از جمله صاحب جواهر، نسب طفل زمانی مشروع خواهد بود که از انعقاد نطفه‌ی او در زمان زوجیت یا در اثر نزدیکی به شبهه باشد. (نجفی، شیخ محمد حسن، ۳۹۸/۴۱).

تلقیح مصنوعی

لقاح در لغت به معنای آبستن شدن و بارور شدن می‌باشد. (بهشتی، محمد، فرهنگ صبا، ۹۱۱).

تلقیح مصنوعی به تزریق منی در داخل کانال گردن رحمی اطلاق می‌شود. اگر منی متعلق به شوهر بیمار باشد به آن تلقیح مصنوعی هومولوگ^۱ و اگر منی متعلق به دهنده‌ای غیر از شوهر بیمار باشد، به آن تلقیح مصنوعی هتروولوگ^۲ گفته می‌شود (ویلسون، رابرت، وهمکاران، بیماریهای زنان و زایمان، ۳۸۳/۱۰).

^۱.AIH

^۲.AID

انواع تلقیح مصنوعی

۱- لقاح داخل رحمی^۱

هر گاه مرد مشکلاتی مانند کمی حجم مایع اسپرم، کم تحرّکی تعداد اسپرم، کمی تحرک اسپرم یا کاهش میل جنسی دارد و نیز در مواردی که زن مشکلات ترشح گردن رحم و یا اختلال ایمنی منجر به ناباروری دارد و یا به علت درد و شرایط خاصی، امکان مقاربت طبیعی ندارد، تلقیح داخل رحمی کاربرد دارد.

در روش لقاح داخل رحمی، اسپرم شوهر پس از شستشو به داخل محیط کشت ریخته می‌شود و پس از تغلیظ در حجم کم، در محیط آزمایشگاه هم‌زمان با تخمک‌گذاری وارد حفره‌ی رحم می‌شود. هم‌چنین برای ایجاد احتمال بالای حاملگی و تولید تعداد کافی تخمک در زمان تخمک‌گذاری، تحریک تخمدان‌ها قبل از تزریق اسپرم صورت می‌گیرد (رک، توکلیان حقیقی، زهرا، بررسی چالش‌های فقهی و حقوقی رحم جایگزین، ۲۶ و ۲۷).

۲- لقاح خارج رحمی^۲

در روش لقاح خارج رحمی، اسپرم مرد در کنار تخمک زن در محیط آزمایشگاه داخل ظرفی حاوی محیط کشت ریخته می‌شود و سپس ظرف در دستگاه انکوباتور در دمای ۳۷ درجه به مدت ۴۸ ساعت تحت کنترل قرار می‌گیرد. در صورتی که لقاح با موفقیت انجام شده باشد، جنین به رحم منتقل می‌شود (آشتیانی عراقی، محمد رضا، باروری و یاخته‌های بنیادی به انضمام تازه‌های ناباروری برای گروه پرستاری و مامایی و خلاصه مقالات دومین سمپوزیوم پرستاری و مامایی در ناباروری، ۱۰۵).

اصولاً از این روش زمانی استفاده می‌گردد که شرایط رسیدن اسپرم به تخمک در رحم فراهم نباشد مانند انسداد لوله‌های رحمی، چسبندگی حفره‌ی لگنی، تعداد کم اسپرم و تحرک پایین اسپرم (توکلیان حقیقی، ۲۹).

^۱. In Tro- uerine Insemination IUI

^۲. In Vito Fertilization IVF

۳- اهدای جنین^۱

استفاده از روش جنین اهدایی زمانی استفاده می‌شود که زن با مشکلاتی مانند نداشتن تخمک و یا تخمک سالم و مرد دارای اسپرم و یا اسپرم سالم نباشد و یا آن دو با عدم امکان تشکیل جنین و یا جنین سالم مواجه باشند؛ در این صورت استفاده از جنین اهدایی زوج ثالث به آن‌ها کمک خواهد کرد.

در این روش، جنین اهدایی باید از اسپرم و تخمک زوج قانونی باشد. بنابراین پس از لقاح و سپری شدن حداکثر چهار روز از زمان لقاح در محیط آزمایشگاه، جنین به رحم زن منتقل می‌شود و این فرزند، از لحاظ بیولوژیک هیچ گونه ارتباطی با زوج دریافت کننده جنین ندارد. در این تکنیک نیز می‌توان از جنین‌های اضافی زوج‌های نابارور که با کمک روش لقاح خارج رحمی^۲ ایجاد شده است و نیازی به مابقی تخمک‌های بارور شده‌ی خود ندارند، به زوج‌های نابارور متقاضی دریافت جنین، اهدا کرد (رک، رنجبر، محمد حسن، بررسی فقهی و حقوقی رحم جایگزین، ۱۸ و ۱۹).

۴- اهدای گامت^۳

«سلول جنسی بالغ نر یا ماده را که از ترکیب آنها سلول تخم ایجاد می‌شود، گامت گویند.» (انوری، حسن، فرهنگ روز سخن، ۱۰۰۲). در این روش، به زوج‌هایی که یکی از آن‌ها یا هر دو از نظر سلول جنسی دچار مشکل هستند، گامت شخص بیگانه، به آن‌ها اهدا می‌شود که تحت دو عنوان تخمک اهدایی و اسپرم اهدایی مورد بررسی قرار می‌دهیم:

الف) تخمک اهدایی

هنگامی که زن دارای رحم سالم باشد اما تخمدان‌های او توانایی تولید تخمک و یا تخمک سالم را نداشته باشد و یا این که زن مبتلا به بیماری‌های ژنتیکی باشد و احتمال انتقال آن به جنین وجود داشته باشد؛ در این صورت استفاده از تخمک اهدایی به زوجه توصیه می‌شود. بنابراین تخمک‌ها از تخمدان‌های زن دیگری برداشته می‌شود و در آزمایشگاه در مجاورت با اسپرم همسر گیرنده یا تزریق اسپرم به داخل سیتوپلاسم،

^۱. Embryo Donation: (ED)

^۲. IVF

^۳. Gamete Donation: (GD)

تخمک بارور می‌شود و در نهایت جنین را به رحم زن گیرنده منتقل می‌کنند (آخوندی، م، اردکانی، ز، عارفی، س، «آشنایی با لقاح طبیعی، لقاح خارج رحمی و ضرورت استفاده از گامت جایگزین در درمان ناباروری» از کتاب اهدای گامت و جنین در درمان ناباروری، ۲۷-۲۸).

ب) اسپرم اهدایی

استفاده از اسپرم اهدایی، هنگامی صورت می‌گیرد که زوج، اسپرم ندارد و یا اسپرم او توانایی بارور کردن تخمک را ندارد و این در حالی است که زوجه دارای تخمک و رحم سالم باشد، هم‌چنین هرگاه مرد دچار اختلالات ژنتیکی یا ارثی باشد یا این که ناقل ناهنجاری‌های کروموزومی باشد، استفاده از اسپرم اهدایی به زوج توصیه می‌شود. استفاده از اسپرم جایگزین به دو روش صورت می‌پذیرد:

۱- قبل از زمان رهاسازی تخمک، اسپرم آماده و شسته شده‌ی شخص ثالث به دستگاه تناسلی زن انتقال داده می‌شود.

۲- در لقاح خارج رحمی از اسپرم اهدایی استفاده می‌شود که استفاده از این روش به دلایل پزشکی، اخلاقی و شرعی مناسب‌تر است (همان، ۲۹-۳۰).

۵- رحم جایگزین (مادر جایگزین / اجاره‌ی رحم)

گاه زوجها از نظر تخمک و اسپرم و تشکیل جنین مشکلی ندارند، اما به علت وجود دلایلی جنین نمی‌تواند در رحم مادر مراحل رشد و تکامل خود را طی کند. از جمله؛ رحم قدرت نگهداری جنین را ندارد و جنین را سقط می‌کند؛ بارداری برای جان مادر به علت وجود بیماری دیگر، خطرناک است؛ زن به طور مادرزادی بدون رحم و یا دارای یک رحم بسیار کوچک است؛ رحم زن به علت دستکاری‌های پزشکی مانند، کورتاژ خشن و غیر اصولی و یا به علت عفونت‌هایی همانند بیماری سل دچار چسبندگی شده است.

در این حالت جنین را به رحم زن بیگانه‌ای وارد می‌کنند و آن زن جنین را در رحم خود نگهداری می‌کند و پس از وضع حمل کودک را به پدر و مادرش - صاحبان اسپرم و تخمک - بازمی‌گرداند (توکلیان حقیقی، ۳۹).

بررسی تحقق نسب در حالت لقاح داخل رحم

در اتفاق نظر کلی فقیهان و حقوق دانان، تلقیح مصنوعی میان اسپرم شوهر و تخمک همسرش را جایز می‌دانند و کودک حاصل، فرزند مشروع و قانونی آن پدر و مادر خواهد بود (فاضل لنکرانی، محمدجواد، بررسی فقهی- حقوقی تلقیح مصنوعی، ۱۶۱؛ امامی، ۱۸۴/۵ و ۱۸۵). از نظر حقوقی این کودک به صاحب اسپرم و تخمک ملحق می‌شود و شرایط نسب قانونی و مشروع در این روش کمکی تولید مثل، حاکم است؛ بنابراین نزدیکی میان زوجین شرط اصلی تحقق نسب نیست؛ بلکه هرگاه به هر طریقی اسپرم و تخمک آن دو ترکیب شوند، احکام و قوانین نسب میان کودک و والدین جاری خواهد شد. دلیل جایز بودن این گونه باروری، آن است که نطفه از منی و تخمک زوجین بسته شده و تنها، لقاح از راه معمول نبوده است و دلیلی بر حرام بودن این شیوهی لقاح، وجود ندارد و نیز اصل برائت شرعی و عقلی، بر جایز بودن آن دلالت دارد (مومن، محمد، فقه و احکام پزشکی، ۱۷۵). ممکن است طبق مواد ۱۱۵۸^۱ و ۱۱۵۹^۲ و ۱۱۶۰^۳ قانون مدنی اشکالاتی بروز نماید؛ زیرا شرط اصلی تحقق نسب مشروع و قانونی، "وقوع نزدیکی" است که در این روش باروری این شرط تحقق پیدا نمی‌کند. در پاسخ می‌توان این گونه استدلال کرد که:

۱- "نزدیکی" به عنوان یک روش معمول و شایع در بارداری مطرح شده و قانون‌گذار در مقام بیان انحصار تحقق نسب مشروع و قانونی فقط از طریق آمیزش طبیعی و وقوع نزدیکی میان زوجها نبوده است (شهیدی، مهدی، «تلقیح مصنوعی انسان» از کتاب روش‌های نوین تولید مثل انسانی از دیدگاه فقه و حقوق (مجموعه مقالات)، ۱۱۷).

^۱ مادهی ۱۱۵۸ ق.م: «طفل متولد در زمان زوجیت ملحق به شوهر است مشروط بر این که از تاریخ نزدیکی تا زمان تولد کمتر از شش ماه و بیشتر از ده ماه گذشته باشد.»
^۲ مادهی ۱۱۵۹ ق.م: «هر طفلی که بعد از انحلال نکاح متولد شود ملحق به شوهر است مشروط بر این که مادر هنوز شوهر نکرده و از تاریخ انحلال نکاح تا روز ولادت طفل بیش از ده ماه نگذشته باشد مگر آن که ثابت شود که از تاریخ نزدیکی تا زمان ولادت کمتر از شش و یا بیش از ده ماه گذشته باشد.»
^۳ مادهی ۱۱۶۰ ق.م: «دروقتی که عقد نکاح پس از نزدیکی منحل شود و زن مجدد آ شوهر کند و طفلی که از او متولد گردد طفل به شوهری ملحق می‌شود که مطابق مواد قبل الحاق او به آن شوهر ممکن است در صورتی که مطابق مواد قبل الحاق به هر دو شوهر ممکن باشد طفل ملحق به شوهر دوم است مگر آن که امارت قطعیه برخلاف آن دلالت کند.»

۲- طبق روایات در صورت عزل شوهر از همسر و انزال منی در اطراف عورت زن، نفی فرزند از طرف شوهر جایز نخواهد بود (حرعاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه، ۱۱۳/۱۵ ح/۱۱۴ ح/۱۱۴ و ۲).

۳- فقیهانی چون آیت ا... یوسف صانعی و آیت ا... محمد رضا نکونام معتقدند که باردار کردن مصنوعی زن با نطفه‌ی شوهرش جایز است... و فرزند متعلق به زن و مرد صاحب نطفه است و همه‌ی احکام فرزند را داراست (صانعی، یوسف، استفتائات پزشکی، ۶۸/۱۲۵؛ نکونام، محمد رضا، احکام پزشکی، ۶۱).

بررسی تحقق نسب در حالت لقاح خارج رحمی

در این روش کمک باروری، اسپرم مرد و تخمک زن در خارج از بدن، در محیط آزمایشگاه با هم ترکیب می‌شوند و اگر لقاح انجام گیرد، جنین به دست آمده را در رحم زن منتقل می‌کنند (کاشته می‌شود) و رشد می‌یابد.^۱ (رنجبر، محمد حسن، بررسی فقهی و حقوقی رحم جایگزین، ۱۸).

"فراش" در اصطلاح فقهی و حقوقی بر زوجیت شرعی بین زن و مرد اطلاق می‌شود و در انتساب فرزند به عنوان "اصل" مورد عنایت قرار می‌گیرد (بهرامی احمدی، حمید، قواعد فقه: مختصر هفتاد و هفت قاعده فقهی و حقوقی (با تطبیق بر قوانین)، ۲۱۷). حضرت محمد (ص) در حدیثی در مورد فراش فرموده‌اند: «فرزند متعلق به صاحب بستر (شوهر) است و برای زناکار، تنها سنگ است.»^۲ (حر عاملی، ۵۶۵/۱۴). روایت‌های زیادی وجود دارد که به این حدیث استناد کرده‌اند از آن جمله:

۱- حضرت امیر (ع) در جواب معاویه فرمودند: و اما این که گفتی: من زیاد را فرزند پدرش ندانستم، من فرزندی او را انکار نکردم؛ بلکه رسول ا... (ص) با این فرمایش خود: «فرزند از آن فراش است و برای زناکار، تنها سنگ است؛ فرزندی او را انکار کرد.» (بجنوردی، حسن، القواعد الفقهیه، ۲۴/۴).

^۱. IVF

^۲. «الولد للفراش و للعاهر الحجر»

۲- از امام صادق (ع) در مورد مردی که کنیزی خریده بود و قبل از استبراء^۱ با او آمیزش کرده بود، سؤال شد. حضرت در جواب فرمودند: کار بدی کرده است، باید از خدا آمرزش طلبد و دیگر این کار را تکرار نکند. گفتم: آن مرد، کنیز را قبل از حصول اطمینان از باردار نبودن (استبراء) به کسی دیگر فروخت و وی نیز قبل از این که مطمئن شود باردار نیست، آن را به دیگری فروخت و در نزد خریدار سوم معلوم شد که کنیز حامله است. حضرت فرمود: «فرزند از آن فراش است و برای زناکار، تنها سنگ است.» (حر عاملی، ۱۷۳/۲۱؛ خوانساری، سید احمد، جامع المدارک فی شرح مختصر النافع، ۴/۴۵۶؛ شوشتری، محمد تقی، النجعه فی شرح اللمعه، ۳۱۴/۹).

۳- از امام صادق (ع) سؤال کردم: دو مرد با کنیزی در یک دوره‌ی ماهانه قبل از عادت، آمیزش کردند فرزند از آن کددام یک است؟ ایشان فرمودند: از آن کسی است که کنیز نزد اوست؛ چون پیامبر خدا (ص) فرمودند: «فرزند از آن فراش است و برای زناکار، تنها سنگ است.» (طوسی، ابو جعفر محمد بن حسن، تهذیب الاحکام، ۱۶۹/۸؛ عاملی، زین الدین بن علی بن احمد، مسالک الافهام الی تنقیح شرائع الاسلام، ۳۸۶/۸؛ مغنیه، محمد جواد، فقه الامام الصادق علیه السلام، ۵/۲۹۶).

۴- از امام صادق (ع) سؤال کردم: مردی با کنیزی آمیزش کرده و قبل از این که حیض شود آن را فروخت و خریدار در همان حالت پاکی قبل از حیض با او آمیزش کرد. پس از مدتی زن فرزندی آورد فرزند از آن کیست؟ فرمودند: از آن کسی است که کنیز در نزد اوست و باید بر این امر صبر کند به دلیل این فرمایش رسول خدا (ص) که فرمودند: «فرزند از آن فراش است و برای زناکار...» (علی بن جعفر علیها السلام، مسائل علی بن جعفر، ۱۱۰؛ حر عاملی، ۱۷۵/۲۱؛ نجفی، ۴۵/۳۴).

۵- امام صادق (ع) فرمودند: هر کس به طور نامشروع با کنیز دیگران آمیزش کند، سپس آن را بخرد [پس از این که کنیز فرزندی آورد] ادعا کند که فرزند از آن اوست، آن فرزند از او ارث نمی برد، چون پیامبر خدا (ص) فرمودند: «فرز از آن فراش است و برای زناکار...» (کلینی، ابو جعفر محمد بن یعقوب، الکافی، ۱۶۳/۷؛ مجلسی اول، محمد تقی بن مقصود علی،

۱. «استبراء الامه در فقه عبارت است از؛ ۱- کسی که مالک کنیزی می شود و نباید قبل از دیدن خون حیض و پاک شدن با او مقاربت نماید و هم چنین اگر کنیز خون نمی بیند باید چهل و پنج روز صبر نماید. ۲- کسی که می خواهد کنیزش را بفروشد باید قبل از فروش با او مقاربت نکند تا خون حیض ببیند و پاک شود و در صورتی که حیض نمی بیند باید چهل و پنج روز با او مقاربت نکند.» (مرّج، حسین، اصطلاحات فقهی، ۳۵).

روضه المتقین فی شرح من لا یحضره الفقیه، ۳۴۲/۱۱؛ طباطبائی، سید علی بن محمد بن ابی معاذ، ریاض المسائل فی تحقیق الاحکام بالدلائل (ط- الحدیثه)، ۴۲۷/۱۴؛ طباطبائی حکیم، سید محسن، مستمسک العروه الوثقی، ۲۵۹/۱۴.

در بحث "نسب" در حالت "لقاح داخل رحمی و خارج رحمی" می‌توان به "اماره فراش" استناد کرد. در فقه اسلامی از اماره فراش به عنوان یکی از دلایل اثبات نسب استفاده می‌کنند (توکلین حقیقی، ۱۲۹). بر اساس این اماره، طفلی که در مدت زوجیت متولد می‌شود به شوهر ملحق می‌گردد، هر چند که زن شوهردار، با مردان اجنبی دیگر رابطه‌ی جنسی برقرار کند و انعقاد نطفه‌ی طفل از شوهر زن، مشکوک باشد (شهیدی، مهدی، «وضعیت حقوقی کودک آزمایشگاهی» از کتاب روش‌های نوین تولید مثل انسانی از دیدگاه فقه و حقوق (مجموعه مقالات)، ۱۴۰).

هم‌چنین بسیاری از فقها معتقدند که کودک به پدرش که صاحب نطفه است، رد می‌شود چون که فرزند از او به وجود آمده است. (فیض کاشانی، محمد محسن ابن شاه مرتضی ابن شاه محمود، الوافی، ۳۴۱/۱۵؛ فاضل هندی، محمد بن حسن بن محمد، کشف اللثام و الابهام عن قواعد الاحکام، ۵۰۲/۱۰؛ خوانساری، ۸۴/۷).

بنابراین در این دو روش باروری، نسب پدری و مادری کودک متولد شده، به زن و شوهر که صاحبان اسپرم و تخمک‌اند، بازمی‌گردد. اینک به نظر برخی از فقیهان اشاره می‌شود:

۱- **آیت ۱... منتظری:** «با انجام لقاح در خارج رحم و قرار دادن جنین حاصل در رحم همسر صاحب اسپرم، بچه شد رعاً به آنان ملحق می‌باشد.» (رساله استفتائات، ۴۰۴/۲).

۲- **آیت ۱... محمدرضا گلپایگانی:** «تلقیح نطفه به حلیله خود (زن حلال خودش) در صورتی که خود زوج متصدی باشد اشکال ندارد، اولاد حلال زاده به هر دو ملحق است.» (مجمع المسائل فارسی، ۲۰۳/۲).

۳- **آیت ۱... خویی:** «تلقیح زن به نطفه‌ی شوهرش جایز است... و حکم فرزند حاصل از این عمل نیز بدون هیچ تفاوتی مانند سایر فرزندان زوج‌ها خواهد بود.» (مستحدثات المسائل، ۴۳/ مسأله‌ی ۴۵).

۴- **امام خمینی:** «اشکالی در جواز تلقیح اسپرم مرد به همسرش نیست... پس اگر فرض شود نطفه بر وجه حلال خارج شده باشد و شوهر آن را به همسرش تلقیح کند و

از آن نطفه فرزندی به وجود آید، فرزند آن دو محسوب می‌شود، مانند این که با جماع آن فرزند متولد شود.» (تحریر الوسیله، ۶۲۱/۲ / مسأله‌ی ۱).

۵- آیت ا... خامنه‌ای: «کودکی که از این طریق (لقاح آزمایشگاهی) متولد می‌شود، ملحق به زن و شوهری است که صاحب اسپرم و تخمک هستند.» (رساله اجوبه الاستفتائات، ۳۰۴).

بررسی تحقق نسب در حالت اهدای جنین

هرگاه زوج بدون اسپرم بارور و زوجه بدون تخمک بارور، اما دارای رحم سالم باشد؛ با استفاده از جنین اهدایی زوج ثالث، می‌توان به زوج نابارور کمک کرد. بنابراین جنین به دست آمده از اسپرم و تخمک زوج قانونی، حداکثر تا چهار روز از زمان لقاح به رحم زن منتقل می‌شود.

در بحث اهدای جنین، مسأله‌ی وضعیت ارتباط کودک متولد شده با صاحبان اسپرم و تخمک از یک طرف و گیرندگان اسپرم و تخمک از سوی دیگر مطرح است که در ادامه به آن پرداخته می‌شود:

نسب پدری

منشای نسب، پدید آمدن انسان از ترکیب نطفه‌ی زن و مرد است. رابطه‌ی اعتباری بین صاحبان نطفه و کودک متولد شده در لغت و عرف "نسب" نام گرفته است. این رابطه وقتی مورد تأیید شارع مقدس قرار می‌گیرد که متکی به تماس جنسی صحیح و رابطه‌ی زوجیت و یا حتی با اعتقاد به رابطه‌ی زوجیت (وجود شبهه) باشد. بنابراین با توجه به تشکیل جنین از ترکیب نطفه‌ی زن و شوهر اهداکننده‌ی جنین، در انتساب نسب جنین تشکیل شده به آن‌ها تردیدی وجود ندارد (صادقی مقدم، محمد حسن، «مبانی فقهی و بایسته‌های قانون، نحوه‌ی اهدای جنین نابارور» از کتاب اهدای گامت و جنین در درمان ناباروری، ۱۶۲). پس آنچه مسلم است، زوج بدون اسپرم با کودک متولد شده، رابطه‌ی نسبی ندارد و صاحب اسپرم، پدر کودک خواهد بود. (موسوی خمینی، ۶۲/۲). در صورت آشکار بودن صاحب اسپرم، تمامی آثار حقوقی و شرعی از قبیل ارث، ولایت، حضانت، نفقه و... میان صاحب اسپرم و کودک برقرار خواهد بود.

«... ماده آن را از پست‌ترین اشیا که خاک باشد قرار داده و پس از آن عنصر خاک را به صورت منی درآورده، پس از آن وی را ترقی داده و در مراتبی از آفرینش سیر داده...» (امین، نصرت بیگم، مخزن العرفان در تفسیر قرآن، ۱۷۱/۱۰).

«... هنگامی که همه‌ی افراد بشر را در صلب مردان قرار داد و این از آبی بی مقدار بود. انسان این آب را تحقیر می‌کند ولی در واقع اساس آفرینش اوست و سر حیاتش در آن پیچیده است.» (مترجمان، تفسیر هدایت، ۱۷۵/۱۰).

۴- نحل / ۷۸

«... و قدرت کامله حق این خاک را در ماکولات انسان قرار داده و از آنها نطفه استخراج فرموده و در صلب پدران و از آن جا به غریزه‌ی شهوت در رحم مادران قرار داده...» (طیب، سید عبد الحسین، اطیب البیان فی تفسیر القرآن، ۱۶۱/۸).

۵- مؤمنون / ۲۳

«... ماده‌ی تناسلی زوج در رحم زوجه ریخته استقرار بیابد و سپس به تدریج رو به رشد نهاده تحولاتی بر آن رخ می‌دهد.» (حسینی همدانی، ۲۴۲/۱۱).

۶- زمر / ۳۶

«امام حسین (ع) در دعای معروف "عرفه" که یک دوره‌ی کامل و عالی درس توحید است به هنگام بر شمردن نعمت و قدرت خداوند به پیشگاه او چنین عرض می‌کند: «آغاز آفرینش مرا از قطرات ناچیز منی قراردادی، سپس مرا در ظلمت‌های سه گانه، در میان گوشت و پوست و خون ساکن کردی...» (مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ۳۸۴/۱۹).

تَكْمُلًا تَعْلَمُونَ شَيْئًا نَحْلُ ۷۸: «جَعَلَ لَكُمْ اِسْمًا لَكُمْ لَسْمَعِ وَ الْاَبْصَارَ مَبْنِيَةً اَلَمْ اَفْ لَكُمْ حَمًا تَشْكُرُونَ: و خدا شما را از شکم مادرانتان- در حالی که چیزی نمی‌دانستید- بیرون آورد و برای شما گوش و چشم‌ها و دل‌ها قرار داد، باشد که سپاس‌گزاری کنید.»
ثُمَّ جَاءَ الْمُؤْمِنُونَ / ۲۳: «نَطَتْ فَرْغَةً اِذَا فِي مَكَّةَ بَيْنَ سَيْسِ اَوْ رَا اَبَه صُورَتَا نَطْفَهَا فِي دَر جَايْگَاهِي اِسْتَوَار قَرَار دَادِيْم.»

خَلَقَ لَكُمْ مِنْ اَنْفُسِكُمْ اَزْوَاجًا لِيَسْكُنَ اِيْهَاكُمْ وَيُحِبُّوا اِلَيْكُمْ وَ اَنْتُمْ تَحِبُّونَ اِيْلَيْهِمْ ذٰلِكَ اَمْرٌ عَظِيْمٌ
مَهَا جَوَالِكًا جَهَّ حَوَّ بَلَقًا جَهَّ لَنْ اَبْلُ لَعْمِدِ اَحْكَمًا لِقِيْلِي اِ لَ اَهُ وَ فَا نِي تَصْرَفُوْنَ: شما را از نفسی واحد آفرید، سپس جفتش را از آن قرار داد، و برای شما از دام‌ها هشت قسم پدید آورد. شما را در شکم‌های مادرانتان آفرینشی پس از آفرینشی [دیگر] در تاریکی‌های سه گانه [مشیمه و رحم و شکم] خلق کرد. این است خدا، پروردگار شما، فرمانروایی [و حکومت مطلق] ن اوست. خدایی جز او نیست، پس چگونه او کَلَجَل ق [بازگردانیده می‌شوید؟]

۷- عبس / ۱۹

«... از نطفه‌ای خار و بی‌مقدارش آفریده، پس کسی که اصل و نسبش آبی چنین پیشیز است، حق ندارد با کفر خود طغیان کند...» (موسوی‌همدانی، سید محمدباقر، ترجمه تفسیر المیزان، ۳۳۸/۲۰).
 «خداوند انسان را از نطفه‌ای آفریده که وجودش ضعیف است...» (خانی رضا، حشمت ا. ریاضی، ترجمه بیان السعاده فی مقامات العباد، ۴۴۵/۱۴).

«از نطفه‌ای نادار، ناتوان، ناچیز، فاقد شکل و اندازه‌ی انسانی، او را آفرید و شکل داد...» (طالقانی، سید محمود، پرتوی از قرآن، ۱۴۱/۳).

«از اندک آب منی ایجاد کرد او را» (شریف لاهیجی، محمد بن علی، تفسیر شریف لاهیجی، ۷۱۲/۴).
 «این قطره آبی که از تیره‌ی پشت بیرون می‌آید و آن قطره که از استخوان‌های سینه بیرون می‌جهد، با یکدیگر تلاقی می‌کنند و خدا با آنها در تاریکی‌های زهدان‌ها انسان را می‌آفریند، یعنی در جایی که حتی پدر و مادرش هم نمی‌دانند در آن جا چه می‌گذرد...» (مترجمان، تفسیر هدایت، ۳۳۲/۱۷).

۸- طارق / ۲۷

«صلب از صلابت به معنای سخت است و ظهر و پشت مرد صلب نامیده می‌شود از نظر این که منی از پشت مرد و از ترائب که به معنای استخوان‌های سینه‌ی بانو است خارج می‌شود و به هر استخوانی از او ترائب گفته می‌شود.» (حسینی همدانی، انوار درخشان، ۸۵/۱۸).
 «در این جا قرآن به یکی از دو جز اصلی نطفه که همان نطفه مرد است و برای همه محسوس می‌باشد، اشاره کرده، و منظور از "صلب" و "ترائب" قسمت پشت و پیش روی انسان است، چرا که آب نطفه‌ی مرد از میان این دو خارج می‌شود.» (بابایی، احمد علی، برگزیده تفسیر نمونه، ۴۶۵/۵).

«نطفه از بین صلب مرد و ترائب زن خارج می‌شود.» (خانی رضا، ۵۰۰/۱۴).
 «محل پدید آمدن منی صلب و ترائب است نه عضو دیگر و گویند استخوان و عصب از منی مرد مخلوق می‌شود و گوشت و خون از منی زن. و بنا به قولی نطفه متولد شود از فضله‌ی هضم رابع و منفصل گردد از جمیع اعضا تا مستعد آن باشد که همه‌ی اعضا از

۱. عَجَلَقُ / ۱۹: «طُفَّهُ فَقَدَّ رَهْ: از نطفه خلقتش کرد و اندازه مقدرش بخشید.»
 يَخْرُجُ مِنْ بَيْنِ الْبَطْرِ وَالْأُضْغَانِ: «بِ الْمَرْءِ وَالْمَرْءِ مِنْ بَيْنِ الْبَطْرِ وَالْأُضْغَانِ: از منی مرد و میان استخوان‌های سینه‌ی زن بیرون می‌آید.»

او متولد شود و مقر آن عروق ملتفه است به بیضتین. پس دماغ اعظم اعضا است در معونت تولید نطفه.» (حسینی شاه عبد العظیمی، حسین بن احمد، تفسیر اثنا عشری، ۱۴۷/۱۴).

«"صلب" اشاره به خود مردان و "ترائب" اشاره به زنان است چرا که مردان مظهر صلابت، و زنان مظهر لطافت و زینتند، بنابراین آیه اشاره به ترکیب نطفه‌ی انسان از نطفه‌ی مرد و زن می‌کند و در اصطلاح امروز "اسپر" و "اوول" نامیده می‌شود.» (مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ۳۶۵/۲۶).

۹- قیامه / ۱۳۷

«آیا نبود از نطفه‌ی گندیده از منی که ریخته شد (در رحم مادرش) یاد شد و نیرو پیدا کرد.» (مترجمان، ترجمه مجمع البیان فی تفسیر القرآن، ۱۳۲/۲۶).

«آیا نبود این انسان یک نطفه از منی ریخته شده در رحم پس از آن علقه یک خون بسته شده شد پس خداوند او را خلق فرمود و تمام اعضا و جوارح آن را به جای خود قرار داد.» (طیب، ۳۰۸/۱۳).

اما در صورت آشکار نبودن صاحب اسپرم - که در فرض ما مجهول است - حضانت، ولایت و نفقه‌ی کودک بر عهده‌ی زوج متقاضی خواهد بود.

نسب مادری

درمان ناباروری در برخی از حالات، با اهدای تخمک یا دخالت رحم زنی که تخمک از او نیست؛ صورت می‌پذیرد. اکنون سؤال این است که در صورت اهدای جنین، مادر کودک، صاحب تخمک خواهد بود یا صاحب رحم؟ در این زمینه نظرهای مختلفی ارائه شده است:

نظریه‌ی اول: صاحب رحم، مادر کودک است

آیت ... اراکی در اثبات نظریه‌ی خود این گونه بیان می‌دارد: «نطفه‌ی زن صاحب تخمک مُعد بوده برای زن صاحب رحم که این دومی جزو اخیر علت تامه‌ی به دنیا آمدن بچه بوده است. پس اولاد ملحق به دومی یعنی زن صاحب رحم می‌شود.» (رساله توضیح المسائل، استفتانات، ۵۹۸).

آیت ... خویی در منهج الصالحین بیان کرده‌اند که؛ «اگر زنی اسپرم مرد اجنبی را در رحم خود قرار بدهد گناه کرده است ولی فرزند به او و صاحب اسپرم ملحق می‌شود

«دوران وضع حمل که یکی از سخت‌ترین لحظات زندگی مادر است فرا می‌رسد تا آن جا که گاه مادر جان خود را بر سر فرزند می‌نهد...» (مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ۳۲۶/۲۱).

۳- لقمان / ۱۴

«از جمله حقوق بزرگی که مادر به گردن دارد این است که مدتی وی را در رحم خویشتن حمل و نقل می‌کرد، در حالی که تا هنگام ولادتش همچنان بر ضعف و ناتوانی مادرش افزوده می‌شد.» (نجفی خمینی، ۷/۱۶).

«سپس به دوران بارداری مادر اشاره دارد تا وجدان اخلاقی انسان را تحریک و بیدار کند و به او تذکر دهد که گذشته‌ها را فراموش نکند. همواره به یاد داشته باشد که مادرش او را حمل کرد و از شیرهای جانش به او داد...» (قرائتی، ۲۴۹/۹ و ۲۵۰).

«خداوند مادر را بیش از پدر مورد توجه قرار داده است، زیرا اوست که رنج فرزند را از ابتدای بسته شدن نطفه در رحم او تحمل می‌کند.» (مترجمان، تفسیر هدایت، ۱۱۹/۱۰).

چگونگی استدلال این گروه به آیه‌های مزبور این است که خداوند مادر را چنین توصیف می‌کند: «مادر است که حمل و زایمان می‌کند و رنج و مشقت بارداری و سستی آن را تحمل می‌کند.» پس مفهوم مخالف آن این است که اگر زنی حمل نکند و زایید و مشقت‌های حمل را تحمل نکند، او مادر نیست (منصور، محمد خالد، الاحکام الطبیه المتعلقه بالنساء فی الفقه الاسلامی، ۱۰۶؛ خطیب، یحیی عبد الرحمن، احکام المراه الحامل فی الشریعه الاسلامیه، ۱۵۴).

از نظر عقلی هم، فرزند تنها نتیجه‌ی تخمک و صفات به ارث برده شده از زن‌ها نیست، بلکه فرزند و به طور کلی انسان نتیجه‌ی اقامتش با محیط اطراف است، خصوصاً آن زمانی که به صورت جنین به دیواره‌ی رحم چسبیده و همه وجود و رشد روانی و جسمی وی متأثر از رحم است (رضانیا معلم، محمد رضا، «وضعیت حقوقی (نسب) کودک ناشی از انتقال جنین» از کتاب روش‌های نوین تولید مثل انسانی از دیدگاه فقه و حقوق (مجموعه مقالات)، ۳۲۴ و ۳۲۵).

نظریه‌ی دوم: صاحب تخمک و صاحب رحم هر دو مادر کودک محسوب

می‌شوند

وَصِيَّةَنَا إِلَيْنَا نَسَانُ بِ لَقْمَانَ ۱۴: «حَمَلًا مَتَّهُ وَهَأُوْهِنًا عَطَىٰ فِصِيْنِ اَلْهٖ فَلَيْنِ اَشُّ لُو كَرُّلِلَّهٖ وَ يُ كَا اِلَىٰ اَلْ اُ مَصِيْرُ: و انسان را درباره‌ی پدر و مادرش سفارش کردیم؛ مادرش به او باردار شد، سستی بر روی سستی. و از شیر بازگرفتنش در دو سال است. [آری، به او سفارش کردیم] که شکرگزر من و پدر و مادرت باش که بازگشت [همه] به سوی من است.»

در آیات و روایات یا صاحب تخمک مادر معرفی شده یا صاحب رحم؛ اما با توجه به این که نقش صاحب تخمک و صاحب رحم هر دو در خلقت کودک انکارناپذیر است؛ بنابراین اطلاق واژه‌ی "مادر" به هر دوی آنان جایز خواهد بود و می‌توان هر دو را مادر طبیعی کودک دانست.

آیت ... موسوی اردبیلی که موافق این نظریه هستند در این رابطه فرموده‌اند: «اگر جنینی را در حال نطفه یا به صورت علقه یا مضغه یا بعد از دمیده شدن روح در آن، به رحم زن دیگری منتقل کنند و در آن رحم رشد و پرورش یابد و متولد شود، هر دو زن در جمیع احکام، مادر او می‌باشند و این بچه دو مادری محسوب می‌شود.» (موسوی اردبیلی، سید عبد الکریم، رساله توضیح المسائل، ۵۳۸/ مسأله‌ی ۲۹۶۸).

نظریه‌ی سوم: هیچ کدام از صاحب تخمک و صاحب رحم، مادر محسوب نمی‌شوند

برخی عامل انتساب فرزند به مادرش را دو عامل می‌دانند:

۱- ارتباط تکوینی و وراثتی فرزند به مادر که به وسیله‌ی تخمک ایجاد می‌شود.

۲- ارتباط حملی و ولادتی و حضانتی که به وسیله‌ی رحم محقق می‌شود.

پس زمانی که تخمک از زنی باشد که مسؤولیت حمل را به عهده نمی‌گیرد و حامل جنین، زن دیگری است دو عامل انتساب فرزند به مادر در هر یک از صاحب تخمک و صاحب رحم وجود نداشته و هیچ کدام مادر محسوب نمی‌شود (رضانیا معلم، محمد رضا، «وضعیت حقوقی (نسب) کودک ناشی از انتقال جنین» از کتاب روش‌های نوین تولید مثل انسانی از دیدگاه فقه و حقوق (مجموعه مقالات)، ۳۲۵).

نظریه‌ی چهارم: صاحب تخمک و صاحب رحم هر دو مادر رضاعی هستند

بر پایه‌ی این نظر اگر چه نتوان هر دو را مادر نسبی به حساب آورد، اما فرزند با هر یک از صاحب تخمک و صاحب رحم یک نوع ارتباطی دارد و هر دو را می‌توان به عنوان مادر رضاعی تلقی کرد؛ زیرا هر دو در پیدایش نوزاد تأثیرگذار و سهمیم بوده‌اند. (همان جا).

نظریه‌ی پنجم: صاحب تخمک، مادر کودک است

ملاک مادر بودن در نظر عرف، مانند ملاک پدر بودن است. عرف، زنی را که در نخستین مرحله‌ی آفرینش و ایجاد و پیدایش جنین سهم دارد، به عنوان مادر تلقی می‌کند. آن زن، جز صاحب تخمک کس دیگری نیست؛ زیرا تخمک وی در نخستین مرحله وجود کودک دخالت داشته و نطفه‌ی جنین از ترکیب تخمک وی و اسپرم به

وجود آمده است. پس از این مرحله، تغذیه، پرورش و رشد جسمانی و روحی جنین هیچ نقشی، جز استمرار بقا و رشد وی ندارد.

از این مطالب چنین دریافت می‌شود که بدون هیچ تردیدی، کودک ناشی از اهدای جنین با صاحب تخمک و صاحب رحم، ارتباط دارد؛ اما نکته‌ی مهم این است که آیا تخمک، ملاک رابطه‌ی مادری و فرزندی است یا رحم و وضع حمل؟

در دانش پزشکی به اثبات رسیده که منشای پیدایش جنین از ناحیه ی مادر، تخمک زن است. اما در عرف گذشته، راه تشخیص پیدایش فرزند، زایمان بوده است. اما اکنون از طریق علمی ثابت شده است که نطفه ی جنین، به وسیله ی تخمک رها شده از تخمدان زن، ایجاد می‌شود. بنابراین اماریت زایمان مطلق نیست؛ اما قانون‌گذار اسلام برای حفظ آرامش کانون خانواده، اماره بودن زایمان را حفظ کرده است. بنابراین، اگر همان عرف در مورد خاصی یقین داشته باشد که زنی نابارور است، آیا به صرف این که قدرت حمل و زایمان را دارد، او را مادر تلقی می‌کنند؟ در حالی که در عکس این مورد، یعنی زن ناباروری که به علل مختلفی، مثل مرگ مادر، زود رسیدن جنین، وجود خطر جانی برای مادر یا فرزند، قدرت ادامه‌ی حمل و زایمان را ندارد و با عمل جراحی، جنین از رحم بیرون آورده می‌شود و در رحم مصنوعی با مراقبت‌های ویژه رشد می‌یابد، عرف تردیدی ندارد که رحم زن و صاحب رحم، با این وجود که او را نزاییده است، مادر واقعی نوزاد محسوب می‌شود و این دلیلی ندارد، جز این که عرف منشای پیدایش کودک را به جز زایمان و حمل می‌داند (رک، همان، ۳۲۷-۳۲۶).

در قرآن آیاتی بیان شده که این مطلب را ثابت می‌کنند و مفسران در توضیح آیات این گونه بیان می‌دارند:^۱

۱- نجم / ۴۶

« منظور از " نطفلاً " هرأ نطفه‌ی مرد است، زیرا نطفه‌ی زن در آن وقت محسوس نبود. قید « اذا تمنی » برای آن است که تا در محلش قرار نگیرد آفریدن وجود ندارد». (قرشی، سید علی اکبر، تفسیر احسن الحدیث، ۱۰/۴۲۶).

^۱. رک، بخش «نسب پدری» همین پژوهش.

مِنْ نُجْمٍ / ۴۶ قَهَّ» إِذْ اُتْمُنِي: از نطفه‌ای چون فرو ریخته شود.

۲- مؤمنون / ۱۴

«همین که از پشت پدر نطفه در رحم مادر مستقر گردید فرشتگان برای صورت بندی آن حضور یافته و می‌گویند پروردگارا این نطفه را پسر یا دختر کنیم هر چه مشیت تعلق بگیرد ... چون نطفه در رحم زن مستقر شود در مدت چهل روز تبدیل به خون می‌شود و ...». (بروجردی، سید محمد ابراهیم، تفسیر جامع، ۱۴/۴۳۲-۴۳۳).

بررسی تحقق نسب در حالت اهدای گامت

۱- اسپرم اهدایی

زمانی که برای درمان باروری از اسپرم اهدایی استفاده می‌شود در مورد نسب پدری کودک ناشی از تلقیح مصنوعی نظرهای متفاوتی ارائه شده است:

الف- نسب پدری کودک ناشی از اسپرم اهدایی

۱- متقاضی جنین، پدر قانونی محسوب می‌شود

آیت‌الله محمد صادق روحانی: «اشکالی نیست در این که اگر نطفه‌ی اجنبی به زن تلقیح شود و شوهر قانونی زن با او مقاربت نماید و احتمال پدید آمدن طفل از نطفه‌ی شوهر موجود باشد. طفل متولد شده ملحق به شوهر است.» (المسائل المستحدثة، ۱۴).

۲- پیوستگی نداشتن کودک به صاحب اسپرم (پدر بیولوژیک)

قاعده‌ی فراش شرایطی را برای الحاق کودک بیان می‌کند که در فرض بحث ما - اسپرم اهدایی - وجود ندارد که عبارتند از:

۱- تحقق نزدیکی جنسی میان زن و شوهر (محلاتی، شهربانو، بررسی قوانین فقهی حقوقی کودکان در زمینه نسب و فرزند خواندگی، ۲۳).

۲- گذشت شش ماه از زمان نزدیکی تا تولد کودک (کمترین زمان حمل) (فاضل بن مقداد، جمال الدین مقداد بن عبد ...، التنقیح الرائع لمختصر الشرائع، ۳/۲۶۲؛ سبزواری، محمد باقر بن محمد،

فَخَلَقْنَا لَهُمُ مَنُونًا ۱۴: أَلَّا الْمُضَعَّفَةَ مِ عِظَامًا ضَعْفًا فَكَسَوْنَا لَهَا لُحْمًا تُجَمُّ
أَخْسَنُ الْخَلْقِ بَيْنَ آنگاه نطفه را به صورت علقه درآوردیم. پس آن علقه را [به صورت] مضعه گردانیدیم، و آنگاه مضعه را استخوان‌هایی ساختیم، بعد استخوان‌ها را با گوشتی پوشانیدیم، آنگاه [جنین را در] آفرینشی دیگر پدید آوردیم. آفرین باد بر خدا که بهترین آفرینندگان است.»

کفایه الاحکام، ۲/ ۲۷۵؛ عاملی، محمد بن علی، نهاییه المرام فی شرح مختصر شرائع الاسلام، ۴۳۳/۱؛ محلاتی، ۲۶.

۳- سپری نشدن بیش از ده ماه از زمان نزدیکی تا تولد کودک (بیشترین زمان حمل) (فاضل بن مقداد، کنز العرفان فی فقه القرآن، ۲۳۵/۲؛ محلاتی، ۲۷).

تحقق دخول در ایجاد نسب و برقراری رابطه‌ی خویشاوندی میان کودک و پدر از این جهت است که روش معمول و عادی انتقال اسپرم به رحم زن، آمیزش جنسی است. بنابراین با توجه به عدم وقوع نزدیکی میان صاحب تخمک و صاحب اسپرم، کودک به صاحب اسپرم منتسب نمی‌شود.

۳- فرزند به صاحب اسپرم منتسب می‌شود

آیت ... خامنه‌ای: «تلقیح زن از طریق نطفه‌ی مرد اجنبی فی نفسه اشکال ندارد، ولی باید از مقدمات حرام از قبیل نگاه و لمس حرام و... آن‌ها اجتناب شود و به هر حال در صورتی که با این روش، کودکی به دنیا بیاید، ملحق به شوهر آن زن نمی‌شود، بلکه ملحق به صاحب نطفه و به زنی است که صاحب رحم و تخمک است.» (رساله اجوبه الاستفتائات، ۲/ ۷۰-۶۷).

امام خمینی: «اگر عمل تلقیح با اسپرم غیر زوج حاصل شود و زن، شوهر داشته باشد و علم دارد که فرزند از تلقیح به وجود آمده، ساشکالی در عدم ملحق شدن فرزند به زوج نیست، چنان که اشکالی در ملحق شدن فرزند به صاحب اسپرم و زن نیست...» (تحریر الوسیله، ۲/ ۶۲۲).

آیت ... فاضل لنکرانی: «... به شوهر انتسابی ندارد و بعید نیست مربوط به صاحب نطفه باشد...» (فصلنامه رهنمون، ش ۳ و ۲، ۲۲۴-۱۳۷۱/۶/۶).

آیت ... ناصر مکارم شیرازی: «استفاده از نطفه‌ی مرد بیگانه‌ای برای باردار کردن زن، مجاز نیست و چنین فرزندی از هیچ یک از آن دو زوج و حتی از صاحب نطفه ارث نمی‌برد، ولی با صاحب آن دو نطفه (منظور مرد و زنی است که جنین از نطفه‌ی آنها ترکیب شده است) محرم است.» (همان، ۲۲۵-۱۳۷۱/۶/۵).

به نظر نگارنده، با استناد به آیه‌های سوره‌های فرقان/۵۴، دهر/۲، سجده/۷ و ۸، نحل/۷۸، مومنون/۱۳، زمر/۶، عبس/۱۹، طارق/۷، قیامه/۳۷؛ که تفسیر آن آمد و با استناد روایتی از محمد بن مسلم کودک ناشی از باروری مصنوعی با اهدای اسپرم بیگانه

اعم از این که صاحب اسپرم عالم به لقاح باشد یا جاهل، به صاحب اسپرم ملحق می‌شود؛ چون که جنین از اسپرم مرد و تخمک زن به وجود می‌آید و عوامل دیگر فقط باعث رشد جنین می‌شوند.^۱

ب- نسب مادری کودک ناشی از اسپرم اهدایی

در این روش باروری، اسپرم از بیگانه است اما زوجه صاحب تخمک است و نیز دوران بارداری و حمل جنین و تولد نوزاد را طی کرده است؛ بنابراین در مادر بودن و الحاق نسب مادری او جای تردید نیست. اینک به بیان نظرهای برخی از فقها می‌پردازیم:

آیت ا... خامنه‌ای: «کودک به صاحب اسپرم و تخمک ملحق است...» (رساله اجوبه

الاستفتائات، ۶۹/۲).

آیت ا... جعفر سبحانی: «فرزند به صاحب نطفه و مادر منسوب است و حکم

ولدالزنا ندارد بالاخص در صورتی که از روی شبهه باشد» (فصلنامه‌ی رهنمون، ش ۲ و ۳، ۲۱۷/۳).

آیت ا... محمد فاضل لنکرانی: «به شوهر انتسابی ندارد و بعید نیست مربوط به

صاحب نطفه باشد.» (همان، ۲۲۴).

آیت ا... ناصر مکارم شیرازی: «استفاده از نطفه‌ی مرد بیگانه‌ای برای باردار کردن

زن، مجاز نیست و چنین فرزندی از هیچ یک از آن دو زوج ارث نمی‌برد، ولی با صاحب

آن نطفه (اسپرم و تخمک) محرم است» (همان، ۲۲۵).

امام خمینی: «اگر عمل تلقیح با اسپرم غیر زوج حاصل شود و زن، شوهر داشته

باشد و علم دارد که فرزند از تلقیح به وجود آمده، اشکالی در عدم ملحق شدن فرزند به

زوج نیست، چنان که اشکالی در ملحق شدن فرزند به صاحب اسپرم و زن نیست...»

(تحریر الوسیله، ۶۲۲/۲).

ژوئیه گاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

^۱ این روایت بیان می‌دارد، هنگامی که حسن بن علی (ع) در مجلس امیر المؤمنان (ع) بود، عده‌ای پیش او آمده و گفتند: یا امیر مؤمنان کار داریم. او گفت: کارتان چیست؟ گفتند: می‌خواهیم مسأله‌ای بپرسیم. گفت: سؤال خود را بگویید. گفتند: چه می‌گویید در مورد زنی که پس از آمیزش با شوهرش با کنیزی باکره مساحقه کرد و با انتقال نطفه‌ی مرد، کنیز حامله شد. امام حسن (ع) فرمودند: ابتدا باید سراغ زن رفت و مهر کنیز باکره را از او گرفتیرا هنگام زایمان - تماماً بکارت او از بین می‌رود و سپس باید آن زن را به خاطر شوهر داشتن، رجم کرده و منتظر شد تا کنیز فرزند خود را به دنیا آورد. فرزند به پدرش دلشومی جاریه حد مساحقه را متحمل می‌شود... (نجفی، محمد حسن، جواهر الکلام فی شرح شرایع الاسلام، ۳۹۶/۴۱)

۲- تخمک اهدایی

آن گاه که شوهر دارای اسپرم سالم است اما زن بدون تخمک یا تخمک سالم باشد، استفاده از تخمک اهدایی برای این زوج پیشنهاد می‌شود.

الف- نسب پدری کودک ناشی از تخمک اهدایی

در بحث اسپرم اهدایی گفته شد که فرزند به صاحب اسپرم ملحق می‌شود. در حالت مذکور- تخمک اهدایی- از آن جایی که صاحب اسپرم، زوج است، فرزند به وی ملحق می‌شود و در این مورد اختلاف نظری وجود ندارد.

ب- نسب مادری کودک ناشی از تخمک اهدایی

پدر و مادر منشای وجود فرزند هستند. این منشأ بودن در مورد پدر اسپرم او و در مورد مادر تخمک اوست.

پس منشای نسبت جنین با مادر همان است که در انتساب او به پدر گفته شد. (قبله‌ای خوبی، خلیل، مسائل مستحدثه (جنین، کودکان نامشروع، کودکان بزهکار، توارث در اهدای گامت، تشریح و حجب)، ۲۱۲-۲۱۳)

بر پایه‌ی تفسیر مفسران از آیه‌های قرآن^۱ منشای پدید آمدن جنین از تخمک است و صاحب تخمک به عنوان مادر کودک شناخته می‌شود.

بررسی تحقق نسب در حالت رحم جایگزین

مورد بحث این است که بعد از تولد کودک از رحم قراردادی، ارتباط این کودک با صاحب رحم و شوهر او و نیز با صاحب اسپرم و تخمک چگونه خواهد بود؟

رابطه‌ی کودک با صاحب رحم

"مادر" در لغت و عرف به کسی گفته می‌شود که کودک را به دنیا آورده باشد و در قرآن مبین نیز به کسی که او را زاییده باشد، "مادر" اطلاق می‌شود. هم‌چنین کلمه "مادر" / "ام" یعنی عناصر اساسی شیء از اوست. (امامی، اسدا...، «وضعیت حقوقی باروری مصنوعی و انتقال جنین» از کتاب روش‌های نوین تولید مثل انسانی از دیدگاه فقه و حقوق، ۲۵۲).

^۱. رک، بخش «نسب پدری» همین پژوهش.

فقیهانی چون صاحب ایضاح الفوائد (الحلی، ۴۳/۳) آیت ... خوبی (خویی، سید ابو القاسم، مستحدثات المسائل، مسأله ۴۳) آیت ... شیخ جواد تبریزی (تبریزی، شیخ جواد، صراط النجاه فی اجوبه الاستفتائات، ۳۶۲) و ... ملاک انتساب کودک به مادر را زاییدن می دانند.^۱

از آن جایی که صاحب رحم، ماهها جنین را در درون خود نگه داشته تا او رشد و نمو یابد؛ نمی توان از این وابستگی بین آنها چشم پوشید و اگر با دید احساسی و انسانی به این مسأله توجه شود، صاحب رحم که جنین در شکم او رشد یافته، به عنوان مادر رضاعی شناخته می شود. بنابراین بین آنها محرمیت و حرمت نکاح به وجود می آید.

در تأیید این مطلب آیت ... مکارم شیرازی فرموده اند که: «این فرزند متعلق به صاحبان نطفه و با آنها محرم است و از آنها ارث می برد و در مورد مادر جانشین به منزله ی مادر رضاعی است بلکه از آن در بعضی جهات اولویت دارد چرا که تمام گوشت و استخوان او از وی روییده است بنابراین حرام است که بعدا با آن زن و فرزندان او ازدواج کند اما ارث نمی برد.» (استفتائات جدید، ۴۶۴/۱ و ۵۲۴/۳).

رابطه ی کودک با همسر صاحب رحم

کودکی که در رحم اجاره ای رشد کرده و متولد شده، با شوهر زن صاحب رحم، از لحاظ قرابت نسبی و حقوق و تکالیف ناشی از آن، هیچ گونه ارتباطی ندارد؛ اما آن کودک از جهت بیولوژیکی، فرزند همسرش محسوب می شود و در صورتی که آن کودک، دختر باشد؛ در حکم ربیبه - دختر زوجه اش - خواهد بود. بنابراین شوهر زن صاحب رحم نمی تواند با دختر همسرش ازدواج کند (امامی، اسدا...، «وضعیت حقوقی باروری مصنوعی و انتقال جنین» از کتاب روش های نوین تولید مثل انسانی از دیدگاه فقه و حقوق (مجموعه مقالات)، ۲۵۳).

رابطه ی کودک با صاحب اسپرم

از آن جایی که صاحب اسپرم، پدر کودک شناخته می شود؛ طبق ماده ی ۱۰۴۵ قانون مدنی^۱، صاحب اسپرم نمی تواند با فرزند خود ازدواج کند و از آن جایی که در

^۱. در این زمینه می توان به آیه هایی استناد کرد که مفسران درباره ی آنها توضیحاتی داده اند. (رک؛ قسمت «نسب مادری» همین پژوهش)

حالت رحم جایگزین، کودک به صاحب اسپرم ملحق می‌شود؛ حکم به حرمت نکاح آن‌ها می‌شود. در این فرض میان کودک حاصله از نزدیکی صحیح با کودک حاصله از عدم مقاربت، تفاوتی وجود ندارد؛ زیرا میان کودک و صاحب اسپرم، رابطه‌ی بیولوژیکی و طبیعی وجود دارد که این رابطه موجب حرمت نکاح آن‌ها می‌شود.

ممکن است این ابهام به وجود آید که در صورت تحقق یافتن مقاربت مشروع، حرمت نکاح میان پدر و مادر با فرزند، به وجود می‌آید؛ اما در حالت رحم جایگزین گاهی ممکن است اسپرم و تخمک در خارج از رحم با هم ترکیب شوند و سپس جنین به رحم جایگزین انتقال داده شود. در این حالت او کودکی طبیعی و شرعی محسوب نخواهد شد. بنابراین با جاری شدن اصل حلیت یا اباحه^۱، حرمت نکاح میان پدر و مادر با کودک برداشته خواهد شد.

در پاسخ باید گفت میان کودک و والدین رابطه‌ی خونی و ژنتیکی وجود دارد که موجب حرمت نکاح میان آن‌هاست و طبق ماده‌ی ۱۰۴۵ قانون مدنی، فرزند ناشی از زنا و شبهه مانند فرزند مشروع و ناشی از مقاربت صحیح دانسته شده است و نکاح میان فرزند و والدین را حرام می‌داند.

رابطه‌ی کودک با صاحب تخمک

کودکی از تخمک زنی تشکیل یافته اگر در رحم او پرورش نیافته باشد، اما رابطه و قرابت خونی و ژنتیکی با آن کودک خواهد داشت. بدون تردید در تشکیل شدن جنین، صاحب تخمک نقش داشته و رابطه مادر فرزند بین آن‌ها برقرار است و مسائلی چون حرمت نکاح، حقوق و تکالیف متقابل میان کودک و صاحب تخمک مطرح است (موسوی سیستانی، سید علی، منهاج‌الصالحین، ۱/۴۵۹/۱، مسأله‌ی ۶۶/۶۷).

^۱ ماده‌ی ۱۰۴۵ قانون مدنی: «نکاح با اقارب نسبی زیر ممنوع است اگرچه قرابت حاصل از شبهه یا زنا باشد:

۱- نکاح با پدر و اجداد و با مادر و جدات هر قدر که بالا برود و...»

^۲ «اصل اباحه بدین معنا که انسان نسبت به اشیای موجود در خارج، حق هرگونه تصرف را دارد، مگر در مواردی که قانون منع کرده باشد. موارد استعمال: مادامی که دلیل بر وجوب یا حرمت یا استحباب یا کراهت نباشد، اصل اباحه، حاکم است.» (رَوَّج، حسین، اصطلاحات فقهی، ۴۹).

با استناد به آیه‌هایی چند از قرآن، گمان می‌رود که مادر دانستن صاحب تخمک، دور از واقعیت نباشد.^۱

نظر برخی از فقها پیرامون نسب کودک در روش رحم جایگزین

۱- آیت ... مکارم شیرازی در روش باروری از روش رحم جایگزین معتقدند که کودک متعلق به صاحبان نطفه و با آنها محرم است و در مورد مادر جانشین به منزله‌ی فرزند رضاعی است. چرا که نه ماه این فرزند را در رحمش پرورش داده و تمام گوشت، پوست و استخوان او از آن مادر روییده است. بنابراین بدون شک این فرزند با مادر جانشین محرم است و مانند فرزند رضاعی وی محسوب می‌شود (استفتائات جدید، ۴۵۶/۱۵۳۰؛ همو، حیل‌های شرعی و چاره‌جویی‌های صحیح در فقه اسلامی، ۱۴۹).

۲- طبق نظر آقای موسوی اردبیلی، کودکی از روش رحم جایگزین متولد می‌شود به پدر (صاحب نطفه) و مادری که صاحب تخمک بوده و نیز به مادری که طفل در رحم او پرورش یافته و از او متولد می‌شود ملحق است، یعنی این بچه دو مادری محسوب می‌شود (استفتائات، ۴۰۷/۱).

۳- محمد صادق روحانی در کتاب استفتائات بیان کرده است که در رحم جایگزین، کودک به صاحب نطفه ملحق می‌شود یعنی پدر او صاحب نطفه است و اما مادر ظاهر آن زن دیگری است که اجیر شده است.^۲ (پرسش و پاسخ‌های مسائل شرعی، ۳۳۳/س ۱۳۴۳).

۴- آیت ... صانعی معتقد است که کودک متولد شده از رحم جایگزین، به زن اولی که صاحب تخمک و منشای تحقق نطفه‌ی امشاج است تعلق دارد و زن دوم در صورتی که با تحقق شرایط رضاعی، او را شیر دهد، مادر رضاعی کودک خواهد بود؛ هرچند شیر مربوط به شوهر زن صاحب رحم عاریه‌ای نیست اما در مورد، ریزش شیر از راه ولادت و مشمول اطلاعات و عمومات رضاع خواهد بود. (استفتائات پزشکی، ۶۹-۶۸/مسأله‌ی ۱۲۶).

^۱. رک: بخش «نسب پدری» همین پژوهش.

مَهَاءٌ زَبْرًا: ... هُمْ إِلَّا الْاَلَاءُی وَوَلَدْتَهُمْ... مجادله / ۲: «... مادران آنها تنها کسانی‌اند که ایشان را زاده‌اند...»

۵- طبق نظر آیت ا... خامنه‌ای در صورتی که بعد از دمیده شدن روح، انتقال جنین به رحم زن دیگر، صورت پذیرد، کودک ملحق به زن اولی است و بر زن دوم محرم نیست (پزشکی در آئینه اجتهاد، استفتائات پزشکی، ۱۲۱).

نتیجه‌گیری

آنچه از این پژوهش به دست می‌آید این است که نسب کودک به صاحبان اسپرم و تخمک باز می‌گردد در روش‌های تلقیح مصنوعی: لقاح داخل رحمی، لقاح خارج رحمی؛ در پدر و مادر بودن زوج و زوجه که صاحبان اسپرم و تخمک هستند اختلاف وجود ندارد. اما در روش‌های دیگر آن مانند اهدای جنین و اهدای گامت (اسپرم اهدایی/ تخمک اهدایی) برای برطرف شدن مشکل نسب کودکان، استفاده از پیوند تخمدان برای گامت (اسپرم اهدایی/ تخمک اهدایی) برای برطرف شدن مشکل نسب کودکان، استفاده از پیوند تخمدان برای زوجه و یا پیوند بیضه برای زوج پیشنهاد می‌شود.

طبق بررسی‌های انجام شده برای اولین بار در سال ۲۰۰۸ م، خانم ۳۸ ساله‌ای در انگلستان که به دلیل یائسگی زودرس، سال‌ها دچار ناباروری بود پس از جراحی پیوند با اخذ تخمدان کامل خواهر دوقلوی خود باردار شد و فرزندش را به دنیا آورد. از آن جایی که پس از پیوند، عضو اهدا شده به عنوان عضو اصلی بدن اهدا گیرنده محسوب می‌شود، در صورت استفاده از پیوند تخمدان یا پیوند بیضه، زوج‌ها می‌توانند به طور طبیعی صاحب فرزند و درنسب آن کودک هیچ شک و شبهه‌ای وجود نخواهد داشت چون که نسب آن کودک به آن‌ها ملحق می‌شود.

البته پیوند تخمدان یا پیوند بیضه در موارد اندک و نادر صورت گرفته است، با توجه به پیشرفت‌های علم پزشکی و استفاده از توانمندی‌های جدید علمی در آینده این پیوند می‌تواند به عنوان یک راه حل برای درمان ناباروری زوج‌ها به کار رود.

طبق پرسش از آیت ا... مکارم شیرازی در مورد پیوند تخمدان زن اجنبی (مانند پیوند کلیه) برای بارداری زوجه، ایشان فرموده‌اند که بعد از پیوند، این عضو جزو بدن آن زن می‌شود و فرزند مال خود اوست. (استفتائات جدید، ۱/ ۴۶۶-۴۶۵؛ www.behdasht.gov.ir)

فهرست منابع و مآخذ:

- * قرآن مبین
- ۱- آشتیانی عراقی، محمدرضا، باروری و یاخته‌های بنیادی به انضمام تازه‌های ناباروری برای گروه پرستاری و مامایی و خلاصه مقالات دومین سمپوزیوم پرستاری و مامایی در ناباروری، تهران: انتشارات رسانه تخصصی، ۱۳۸۶.
 - ۲- اراکی، محمد علی، رساله توضیح المسائل، استفتائات، قم: حوزه علمیه قم، دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۶۹.
 - ۳- امامی، حسن، حقوق مدنی، تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۳۵.
 - ۴- امین، نصرت بیگم، مخزن العرفان در تفسیر قرآن، تهران: نهضت زنان مسلمان، ۱۳۶۱.
 - ۵- انوری، حسن، فرهنگ روز روشن، تهران: سخن، ۱۳۸۳.
 - ۶- بابایی، احمد علی، برگزیده تفسیر نمونه، تهران: دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۸۲.
 - ۷- بجنوردی، حسن، القواعد الفقهیه، قم: نشر الهادی، ۱۴۱۹ هـ.ق.
 - ۸- بروجرودی، سید محمد ابراهیم، تفسیر جامع، تهران: انتشارات صدر، ۱۳۶۶.
 - ۹- بهرامی احمدی، حمید، قواعد فقه: مختصر هفتاد و هفت قاعده فقهی و حقوقی (با تطبیق بر قوانین)، تهران: دانشگاه امام صادق، ۱۳۸۸.
 - ۱۰- بهروزی، ابوذر، نیازی، رضا، قانون مدنی، تهران: نوآور، ۱۳۸۸.
 - ۱۱- بهشتی، محمد رضا، فرهنگ صبا، تهران: صبا، ۱۳۶۹.
 - ۱۲- تبریزی، جواد، صراط النجاة فی اجوبه الاستفتائات، قم: دفتر نشر برگزیده، ۱۴۱۶ هـ.ق.
 - ۱۳- توکلیان حقیقی، زهرا، بررسی‌های چالش‌های فقهی و حقوقی رحم جایگزین، مشهد: قاف مشهد الرضا (ع)، ۱۳۸۹.
 - ۱۴- جمعی از نویسندگان، «اهدای گامت و جنین در درمان ناباروری»، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت)، مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی، جهاد دانشگاهی، پژوهشکده ابن سینا، ۱۳۸۵.
 - ۱۵- حرعاملی، محمد بن حسن بن علی، وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه، قم: موسسه آل‌البیت علیهم السلام، ۱۰۴۹ هـ.ق.
 - ۱۶- حسینی شاه‌عبد‌العظیمی، حسین بن احمد، تفسیر اثنا عشری، تهران: انتشارات میقات، ۱۳۶۳.
 - ۱۷- حسینی همدانی، سید محمد حسین، انوار درخشان، تهران: کتابفروشی لطفی، ۱۴۰۴ هـ.ق.
 - ۱۸- الحلی، علی بن الحسن بن یوسف بن المطهر، ایضاح الفوائد، قم: المطبعه العلمیه، ۱۳۸۹ هـ.ق.
 - ۱۹- خامنه‌ای، سید علی، رساله اجوبه الاستفتائات، تهران: الهدی، ۱۳۸۶.

- ۲۰- _____ ، _____ ، پزشکی در آئینه اجتهاد، استفتائات پزشکی، قم: انصاریان، ۱۳۷۵.
- ۲۱- خانی رضا، حشمت ا.، ریاضی، ترجمه بیان السعاده فی مقامات العباده، تهران: مرکز چاپ و انتشارات دانشگاه پیام نور، ۱۳۷۲.
- ۲۲- خوانساری، سید احمد، جامع المدارک فی شرح مختصر النافع، قم: مؤسسه اسماعیلیان، ۱۴۰۵ هـ.ق.
- ۲۳- خویی، سید ابوالقاسم، مستحدثات المسائل، بی‌جا: بی‌نا، بی‌تا.
- ۲۴- _____ ، _____ ، منهاج الصالحین، نجف: مطبعه النعمان، ۱۳۹۷ هـ.ق.
- ۲۵- خطیب، یحیی عبد الرحمن، احکام المراه الحامل فی الشریعه الاسلامیه، عمان: دار النفائس، ۱۴۱۹ هـ.ق.
- ۲۶- جعفری لنگرودی، محمد جعفر، مبسوط در ترمینولوژی حقوق، تهران: کتابخانه گنج دانش، ۱۳۷۸.
- ۲۷- روحانی، محمد صادق، المسائل المستحدثه، بیروت: دارالزهراء، ۱۳۹۳ هـ.ق.
- ۲۸- _____ ، _____ ، استفتائات (پرسش و پاسخ‌های مسائل شرعی)، تهران: حدیث دل، ۱۳۸۲.
- ۲۹- رنجبر، محمد حسن، بررسی فقهی و حقوقی رحم جایگزین، رساله‌ی کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی واحد مشهد.
- ۳۰- سابق، سید، فقه السنه، ترجمه‌ی محمود ابراهیمی، سقز: محمدی، ۱۳۷۱.
- ۳۱- سبزواری، محمد باقر بن محمد، کفایة الاحکام، بی‌جا: بی‌نا، بی‌تا.
- ۳۲- شریف لاهیجی، محمد بن علی، تفسیر شریف لاهیجی، تهران: دفتر نشر داد، ۱۳۷۳.
- ۳۳- شوشتری، محمد تقی، النجعه فی شرح اللمعه، تهران: کتابفروشی صدوق، ۱۴۰۶ هـ.ق.
- ۳۴- صانعی، یوسف، استفتائات پزشکی، قم: میثم تمار، ۱۳۸۳.
- ۳۵- طالقانی، سید محمود، پرتوی از قرآن، تهران: شرکت سهامی انتشار، ۱۳۶۲.
- ۳۶- طباطبائی، سید علی بن محمد بن ابی معاذ، ریاض المسائل فی تحقیق الاحکام بالدلائل (ط - الحدیثه)، قم: مؤسسه آل‌البتیت علیهم السلام، ۱۴۱۸ هـ.ق.
- ۳۷- طباطبائی حکیم، سید محسن، مستمسک العروه الوثقی، قم: مؤسسه دار التفسیر، ۱۴۱۶ هـ.ق.
- ۳۸- طوسی، ابو جعفر محمد بن حسن، تهذیب الاحکام، تهران: دار الکتب الاسلامیه، ۱۴۰۷ هـ.ق.
- ۳۹- طیب، سید عبد الحسین، اطیب البیان فی تفسیر القرآن، تهران: انتشارات اسلام، ۱۳۷۸.
- ۴۰- عاملی، محمد بن علی، نهاییة المرام فی شرح مختصر شرائع الاسلام، بی‌جا: بی‌نا، بی‌تا.
- ۴۱-، زین الدین بن علی بن احمد، مسالک الافهام الی تنقیح شرائع الاسلام، قم: مؤسسه المعارف الاسلامیه، ۱۴۱۳ هـ.ق.

- ۴۲- علی بن جعفر علیها السلام، مسائل علی بن جعفر، قم: مؤسسه آل البيت عليهم السلام، ۱۴۰۹ هـ.ق.
- ۴۳- فاضل بن مقداد، جمال الدين مقداد بن عبد...، كنز العرفان في فقه القرآن، قم: بی نا، بی تا.
- ۴۴- _____، _____، التنقيح الرائع لمختصر الشرائع، قم: کتابخانه آیت... مرعشی نجفی (ره)، ۱۴۰۴ هـ.ق.
- ۴۵- فاضل لنکرانی، محمد جواد، بررسی فقهی - حقوقی تلقیح مصنوعی، قم: مرکز فقهی ائمه اطهار عليهم السلام، ۱۳۸۷.
- ۴۶- فاضل هندی، محمد بن حسن بن محمد، كشف اللثام و الابهام عن قواعد الاحكام، قم: دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۴۱۶ هـ.ق.
- ۴۷- فصلنامه رهنمون، سال سوم، شماره ۹ و ۱۰، تیر ماه ۱۳۷۷.
- ۴۸- فیض کاشانی، محمد محسن ابن شاه مرتضی ابن شاه محمود، الوافی، اصفهان: کتابخانه امیر المؤمنین علی علیه السلام، ۱۴۰۶ هـ.ق.
- ۴۹- قبله‌ای خوبی، خلیل، مسائل مستحدثه (جنین، کودکان نامشروع، کودکان بزهکار، توارث در اهدای گامت، تشریح و حجب)، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم اسلامی دانشگاهها (سمت): دانشکده علوم قضایی و خدمات اداری، ۱۳۸۷.
- ۵۰- قرآنی، محسن، تفسیر نور، تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن، ۱۳۸۳.
- ۵۱- قرشی، سید علی اکبر، تفسیر احسن الحدیث، تهران: بنیاد بعثت، ۱۳۷۷.
- ۵۲- کرکی، علی بن الحسین، جامع المقاصد فی شرح القواعد، قم: مؤسسه آل البيت، ۱۴۱۱ هـ.ق.
- ۵۳- کلینی، ابو جعفر محمد بن یعقوب، الکافی، تهران: دار الکتب الاسلامیه، ۱۴۰۷ هـ.ق.
- ۵۴- گروه فقه و حقوق و روانشناسی پژوهشکده ابن سینا، روش‌های نوین تولید مثل انسانی از دیدگاه فقه و حقوق (مجموعه مقالات)، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاهها (سمت)، مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی، جهاد دانشگاهی، پژوهشکده ابن سینا، ۱۳۸۰.
- ۵۵- گلپایگانی، محمد رضا، مجمع المسائل، قم: دفتر آیت... حاج شیخ حسین ایوبی، ۱۳۷۶.
- ۵۶- مترجمان، تفسیر هدایت، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، ۱۳۷۷.
- ۵۷- _____، ترجمه مجمع البیان فی تفسیر القرآن، تهران: انتشارات فراهانی، ۱۳۶۰.
- ۵۸- مجلسی اول، محمد تقی بن مقصود، روضة المتقین فی شرح من لا یحضره الفقیه، قم: مؤسسه فرهنگی اسلامی کوشانبور، ۱۴۰۶ هـ.ق.
- ۵۹- محلاتی، شهربانو، بررسی فقهی و حقوقی کودکان در زمینه نسب و فرزند خواندگی، تهران: مرکز فرهنگی انتشاراتی شبیر، ۱۳۸۶.
- ۶۰- مروّج، حسین، اصطلاحات فقهی، قم: بخشایش، ۱۳۷۹.

- ۶۱- مغنیه، محمد جواد، فقه الامام الصادق علیه السلام، قم: مؤسسه انصاریان، ۱۴۲۱ هـ.ق.
- ۶۲- مکارم شیرازی، ناصر، استفتائات جدید، قم: مدرسه الامام علی بن ابی طالب (ع)، ۱۳۸۳.
- ۶۳- _____، _____، حیل‌های شرعی و چاره‌جویی‌های صحیح در فقه اسلامی، قم: مدرسه الامام علی بن ابیطالب علیه السلام، ۱۳۸۳.
- ۶۴- _____، _____، تفسیر نمونه، تهران: دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۷۴.
- ۶۵- موسوی اردبیلی، سید عبدالکریم، استفتائات، بی‌جا: انتشارات نجات، ۱۳۷۷.
- ۶۶- _____، _____، رساله توضیح المسائل، قم: نجات، ۱۳۸۲.
- ۶۷- موسوی خمینی، روح‌ا...، تحریر الوسیله، قم: دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۶۸.
- ۶۸- موسوی سیستانی، سید علی، منهاج الصالحین، قم: مکتب آیت‌ا... العظمی السید سیستانی، ۱۴۱۶ هـ.ق.
- ۶۹- موسوی همدانی، سید محمد باقر، ترجمه تفسیر المیزان، قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه‌ی مدرسین حوزه علمیه قم، ۱۳۷۴.
- ۷۰- مومن، محمد، فقه و احکام پزشکی، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۸۵.
- ۷۱- منتظری، حسینعلی، رساله استفتائات، تهران: سایه، ۱۳۸۵.
- ۷۲- منصور، محمد خالد، الاحکام الطیبه المتعلقه بالنساء فی الفقه الاسلامی، اردن: دار النفائس، ۱۴۲۰ هـ.ق.
- ۷۳- ویلسون، رابرت و همکاران، بیماری‌های زنان و زایمان، ترجمه‌ی دکتر علی نوری، تهران: انتشارات انقلاب، ۱۳۶۸.
- ۷۴- نجفی، محمد حسن، جواهر الکلام فی شرح شرایع الاسلام، نجف: دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۹۲ هـ.ق.
- ۷۵- نجفی خمینی، محمد جواد، تفسیر آسان، تهران: انتشارات اسلامی، ۱۳۹۸ هـ.ق.
- ۷۶- نکونام، محمد رضا، احکام پزشکی، قم: ظهور شفق، ۱۳۸۶.